

NƏSİMAN YAQUBLU

**AZƏRBAYCANDA
YAŞAYAN MİLLİ
AZLIQLARIN NƏŞRLƏRİ**

«Elm və təhsil»

Bakı - 2010

Müəllifin redaktəsində nəşr edilir



77887

Nəsiman Yaqublu.

Azərbaycanda yaşayan milli azlıqların nəşrləri.

Bakı, «Elm və təhsil», 2010 – 96 səh.

Bu kitabda Azərbaycanda yaşayan milli azlıqların nəşr etdiyi mətbuat orqanları haqqında ümumi məlumatlar verilib. Eyni zamanda həmin mətbuat orqanları haqqında oxucuda dolğun təsəvvür yaranması üçün çap edilmiş yazılardan müəyyən nümunələr də kitaba daxil edilib.



Bu kitab Açıq Cəmiyyət İnstitutu – Yardım Fondunun dəstəyi ilə “Jurnalsit” qəzetinin “Azərbaycanda yaşayan milli azlıqların nəşrləri” layihəsi çərçivəsində nəşr olunub.

ISBN 978-9952-8024-2-9

© «Elm və təhsil», 2010

Bakı Dövlət Universiteti
MİLLİ KİTABXANA



AZƏRBAYCAN MƏTBUATININ ÖYRƏNİLMƏMİŞ SƏHİFƏLƏRİ

1875-ci ilin iyulun 22-də Azərbaycanın ictimai-siyasi fikir tarixində çox ciddi bir hadisə baş verdi. İlk Azərbaycan qəzeti olan “Əkinçi” nəşr edildi. Əlbəttə, bu hadisə ilə çar Rusiyasının təzyiqləri altında yaşamaq məcburiyyətində qalan Azərbaycanda böyük proseslər başladı. Xalqımızın həyatında mühüm yeniliklər yarandı, onun tərəqqi və yüksəlişi üçün imkanlar açıldı.

Kimsə düşünməsin ki, mətbuatımızın banisi olan H. Zərdabi “Əkinçi”ni asanlıqla nəşr etdirmişdi. Çar Rusiyasının basqıları və feodal dünyagörüşünün buxovları altında əzab çəkən, gerilik, cəhalət və savadsızlığa bürünmüş bir Azərbaycan mühitinə aydınlıq gətirmək asan məsələ deyildi. Milləti bu problemlərdən xilas etmək istəyən H. Zərdabi ürək ağrısı ilə yazırdı: “Ələlxüsus, bizim yerlərdəki qonşularımız elm təhsil edib günü-gündən irəli gedir, bizim əlimizdə olan mülkü-malımıza sahib olurlar və bir az vaxtdan sonra biz onlara rəhbərlik edib, onların malını da-

şımaqdan ötrü kirəkeşlik edəcəyik. Belədə nə qayır-
malı? Hər kəsi çağırıram gəlməyir, göstərirəm görmə-
yir, deyirəm qanmayır. Axırda gördüm ki, onları ha-
zırlayıb çağırmaqdan, onlara deməkdən başqa bir qey-
ri əsas yoxdur. Olmaz ki, mənim sözüümü eşidənlərdən
heç bir qanan olmasın!”

“Əkinçi” ilə Azərbaycanda böyük bir mətbuat
ənənəsinin əsası qoyuldu. XIX əsrin sonlarına doğru
Azərbaycan mühitində artıq “Kaspi”, “Ziya”, “Kəş-
kül” kimi mətbuat orqanları fəaliyyət göstərirdi.

XX əsrin əvvəllərində, xüsusən 1905-1907-ci
illərin birinci rus inqilabı ərəfəsində neft sənayesinin
sürətlə inkişafı ilə yanaşı, mətbuatın da ictimai-siyasi
hadisələrə təsiri artırdı. Mətbuatda ictimai-siyasi və
sosial proseslərlə yanaşı, müxtəlif baxışların və ideo-
logiyaların mübarizəsi də gedirdi.

Bu dövrün mətbuatını araşdırarkən məlum
olur ki, ölkədə mövcud olan əksər partiya və təşkilat-
lar müxtəlif mətbuat orqanlarında çıxış etmək, öz fi-
kirlərini ictimai mühitə çatdırmaq imkanına malik idi.
1903-cü ildə “Şərqi-Rus” qəzetinin, 1905-ci ildə “Hə-
yat” və “İrşad” qəzetlərinin Azərbaycan dilində nəşrə
başlaması, cəmiyyətin maariflənməsinə ciddi təsir
göstərdi.

Qeyd edək ki, milli mətbuatla yanaşı Azərbaycanda yaşayan qeyri-türk və qeyri-müsəlman xalqların da mətbuatı inkişaf edirdi. Milli azlıqların nəşrlərinə geniş şərait məhz 1918-1920-ci illərdə - Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti dövründə yaradıldı. 1918-ci ilin noyabrın 9-da mətbuatdan senzuranın götürülməsi, 1919-cu ilin oktyabrında Mətbuat Nizamnaməsinin qəbul edilməsi ölkəmizdə yaşayan ayrı-ayrı xalqların və milli azlıqların da qəzet, jurnal nəşr edib mətbu fəaliyyət göstərməsinə geniş imkanlar açdı.

Qeyd edək ki, 1991-ci ildə Azərbaycan Müstəqillik Aktı qəbul etdikdən sonra da ölkə daxilində yaşayan milli azlıqlara bu imkanlar yaradıldı.

XX əsrin əvvəllərindən çağdaş dövrümüzdə qəndər Azərbaycanda rus, polyak, erməni, gürcü, ləzgi, talış, kürd dillərində müxtəlif qəzetlər nəşr edilmişdir. Həmin qəzetlərin bəzilərinə diqqət yetirək: 1) Rus dilində nəşr edilən mətbuat orqanları – “Kaspi”, “Naş qolos”, “Naşe slova”, “Bakinskaya jizn”, “Vesti”, “Qolos Rossii”, “Russkiy den”, “Qolos naroda”; 2) Erməni dilində nəşr edilən mətbuat orqanları – “Aparay” (“Qaya”), “Arev” (Günəş), “Artasax” (“Artasax), “Veratsnund” (Dirçəliş”), “Erkir” (İş); 3) Polyak dilində nəşr edilən qəzet – “Faris”; 4) Gürcü dilində

nəşr edilən mətbuat orqanları – “Çkaro”, “Çvesti çkaro”; 5) ləzgi dilində – “Samur”; 6) Talış dilində - “Talışi Sədo”; 7) Kürd dilində - “Denge Kurd”.

Təqdim edilən bu mətbuat orqanları bir daha sübut edir ki, Azərbaycanda yaşamış və hazırda fəaliyyət göstərən bütün milli azlıqların informasiya mübadiləsinə, mətbuat vasitəsilə öz tarix və mədəniyyətlərini yaşatmasına geniş imkanlar yaradılıb.

Azərbaycanda yaşayan milli azlıqların mətbu fəaliyyətinə həsr edilən bu kitab mətbuat tariximizdə göstərilən ilk cəhddir. Və inanırıq ki, bu nəşr oxucuların ciddi marağına səbəb olacaq.

Nəsiman Yaqublu

Bakı Dövlət Universiteti

Jurnalistika fakültəsinin Baş müəllimi,

“Jurnalist” qəzetinin Baş redaktoru



AZƏRBAYCAN MƏTBUATI TARIXINDƏN

XX əsrin əvvəlləri bütün dünyada olduğu kimi Azərbaycanda da bir oyanış dövrü idi. Azərbaycanı öz əsarəti altında saxlayan Rusiyada baş verən inqilablar Azərbaycan mühitinə də öz təsirini göstərirdi. İllərdən bəri davam edən müstəmləkə zülmündən ifrat dərəcədə bezmiş Azərbaycan xalqı dövrün ab-havasından yaranan bir oyanış hiss edirdi. Bu ab-havanı dövrün mütərəqqi ziyalıları da duyurdular və bundan istifadə edərək illərlə içlərində bəslədikləri ideyaları yaymaq, onları mümkün qədər həyata keçirmək üçün ciddi fəaliyyət göstərirdilər. Bu işdə mətbuatın rolu əvəzsiz idi. Qarşılarına xalqın gözünü açmaq, onda milli mənlük şüurunu formalaşdırmaq məqsədini qoyan ziyalılar bunun üçün mətbuatdan geniş istifadə edirdilər. O dövrün publisistlərinin yaradıcılığına nəzər salarkən görürük ki, qaldırılan bütün problemlər, müzakirə olunan bütün məsələlər müstəmləkə zülmü altında inləyən xalqı azadlığa, müstəqilliyə çıxarmaq

ideyasına xidmət edirdi. Mətbuat azadlığından, maarif və mədəniyyət məsələsindən, dil problemindən, qadın azadlığından danışarkən ziyalılarımız müstəqilliyə gədən yoldakı əngəlləri, maneələri aradan qaldırmağa çalışırdılar və onların yaradıcılığının əsas ideyası Azərbaycanın müstəqilliyi idi. Həsən bəy Zərdabi, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Cəlil Məmmədquluzadə, Üzeyir Hacıbəyov, Ömər Faiq Nemanzadə, Yusif Vəzir Cəmənzəminli, Əhməd bəy Ağayev, Əli bəy Hüseynzadə və neçə-neçə başqa publisistlərimiz bu yolda qələmləri ilə mübarizə aparırdılar.

Qeyd edək ki, Bakıda və ümumən Azərbaycanda ilk dövrü mətbuat orqanı “Bakinski listok” qəzeti olmuşdur. Qəzetin ilk nömrəsi 6 (19) mart 1871-ci ildə buraxılmışdır. Həftəlik “Bakinski listok” 1871-1872-ci illərdə Xristian Sinkin redaktorluğu ilə çıxmış, daima də Qafqaz Sensura Komitəsinin ciddi nəzarəti altında olmuşdur. Qəzet vaxtlı-vaxtında Bakıdan Tiflisə göndərilir və senzura nizamnaməsinə necə riayət edildiyi yoxlanılırdı.

“Bakinski listok” qəzetinin nəşri haqqında yazışma başlıca olaraq Qafqaz Sensura Komitəsi ilə Bakı şəhəri hərbi qubernatoru arasında olmuşdu. 25 fevral 1870-ci ildə Bakıda realni gimnaziyanın müəllimi

Xristian Sink Bakı hərbi qubernatorluğundan “Bakinski listok” qəzetinin nəşri üçün icazə istəmiş, qəzetin rus və Azərbaycan dillərində buraxılacağını qeyd etmişdi. Onun xahiş ərizəsində bildirilirdi: “Qəzet haqqında ilk fikir oyananda camaat rəğbət göstərdi. Zati-alinizdən xahiş edirəm mənə 1200 manat dövlət maaşı təyin edilsin. Mətbuat haqqında qanunnamənin tələbinə əsasən (5-ci maddəyə 1868-ci il əlavəsi, II fəsil) məlum etməyi özümə şərəf bilirəm ki, qəzet şəxsən mənim tərəfindən və mənim redaktorluğum ilə nəşr olunacaqdır. Qəzet Bakı şəhərində Mixail Osipoviç Volçkinin İçəri şəhərdə Zurabovun evində yerləşən mətbəəsində çap ediləcəkdir. Redaksiyanın və mənim mənzilimin ünvanı: Bakı, realnı gimnaziyası yaxınlığında, Qrekurovun evi. Şəxsiyyətim haqqında tələb olunan vəsiqəni bura əlavə etməyə lüzum yoxdur, çünki mən Bakı şəhərində həqiqi qulluqdayam və şəxsiyyətim zati-alinizə bəllidir”.

O zaman Qafqaz Senzura Komitəsinin rəisi vəzifəsini icra edən F. Zolatoryov Xristian Sinkə qəzet çıxarmaq üçün aşağıdakı tələbləri yerinə yetirmək şərtilə icazə vermişdi: “1. Bakı real gimnaziyasının müəllimi X. Sinkə, təqdim etdiyi proqrama müvafiq olaraq, Bakı şəhərində həftəlik “Bakinski listok” qə-

zeti nəşr etməyə icazə verilsin. 2. Qəzetin həm rəsmi, həm də qeyri-rəsmi şöbələrinin senzura edilməsi Bakı hərbi qubernatoruna tabe olan məmurlardan, onun mülahizəsinə görə, ona yaxın olanlardan birinə həvalə edilsin. 3. Xristian Sinkə nəşr etmək istədiyi qəzetdə rus mətnindən tərcümə olunmuş məqalələr də dərc etməyə icazə verilsin. Tərcümənin rusca mətnə müvafiq olmasının yoxlanması, sensor tatar dilini bilmədiyi halda, quberniya idarəsinin tərcüməçilərindən birinə, yaxud qubernatora tabe olanlardan birinə tapşırılsın. Bu barədə Bakı hərbi qubernatoru general-leytenant və kavalər Mixail Petroviç Kolyubakinə tapşırılsın ki, ondan asılı sərəncam versin”.

Qeyd edirem ki, Gürcüstanın SSR Mərkəzi Dövlət Arxivində “Bakinski listok” qəzetinin nəşrinə aid 9 səhifəlik senzura materialı mühafizə olunub saxlanılır.

Xristian Sink Bakı qubernatoru M. P. Kolyubakinə 19 mart 1870-ci ildə ikinci bir ərizə ilə müraciət edib, qəzetdə yeni bir şöbənin – Azərbaycan şöbəsinin açılmasına icazə istəyir. İcazədə bəzi maraqlı materialların Azərbaycan dilində də çapı məsləhət görülürdü.

İcazə verilməsinə baxmayaraq “Bakinski listok” qəzeti Azərbaycan dilində buraxılmadı. 1871-ci ildə “Bakinski listok” qəzetinin nəşrində müəyyən fasilə yarandı. Fasilə qəzetin redaksiyası ilə mətbəə arasındakı narazılığın nəticəsi idi. Mətbəə Azərbaycan mətnlərini çap etmək imkanına malik deyildi.

Elmi ədəbiyyatda “Bakinski listok” qəzetinin mündəricəsi barədə məlumat yoxdur. Professor Nazim Axundov “Sənədlərin dili ilə” kitabında qəzetin Saltıkov-Şedrin adına Sankt-Peterburq ümumi kitabxanasında saxlanılan komplektini nəzərdən keçirdiyini vurğulayır və yazır: “Azərbaycan mətbuatı, maarif-mədəniyyəti barədə qəzətdə dəyərli materiallar az deyil”. Məhz “Bakinski listok” qəzeti bağlanandan az sonra Həsən bəy Zərdabi “Əkinçi”ni nəşr etmək üçün ərizə verdi.

Azərbaycanda dövrü mətbuatın, jurnalistika və publisistikanın, qəzetçilik işinin əsl tarixi “Əkinçi” ilə başlayır. Milli mətbuatımızın təməlini – bütün varlığı ilə xalqına bağlı olan, onun tərəqqisi və təkamülü naminə hər cür çətinliklərə sinə gərən, bu yolda min bir zəhmətə və məşəqqətə qatlaşan, çox böyük qeyrət və istedad sahibi – Həsən bəy Zərdabi qoymuşdur.

Həyatının mənasını doğma xalqına xidmətdə görə, bütün ömrü boyu onun səadəti və tərəqqisi uğrunda mübarizə aparan, tarixin çətin və keşməkeşli dövründə millətin önündə gedən və ona görə də millət fədaisi kimi ucalan, əzəmətli və nadir şəxsiyyət olan Həsən bəy Zərdabi xalqımızın görkəmli oğlu, ictimai xadimi, maarifpərvəri, milli mətbuatımızın və milli teatrımızın banisi, Azərbaycanda xeyriyyəçilik hərəkatının yaradıcısı olmuşdur.

1872-ci ildə Həsən bəy Azərbaycanda ilk dəfə olaraq xeyriyyə cəmiyyəti yaradır. Bununla əlaqədar o, Azərbaycanın əksər şəhər və kəndlərini gəzir. Zərdabının yoxsullara kömək məqsədi ilə yaratdığı “Cəmiyyəti xeyriyyə” özünü doğrultmur, çünki imkanlı adamlar xeyriyyə işinə qoşulmaq istəmirlər.

Həsən bəy xalqa xidmət etməyin digər yollarını axtarır və 1873-cü ildə Nəcəf bəy Vəzirovla birlikdə Mirzə Fətəli Axundovun “Hacı Qara” komediyasını tamaşaya hazırlayır və bununla da teatr tariximizdə Azərbaycan teatrının banisi kimi iz qoyur.

Bütün bunlar Həsən bəyi qane etmirdi. O, xalqın maariflənməsi üçün daha təsirli yollar axtarırdı. Ona görə də 1872-ci ilin əvvəllərindən başlayaraq ana dilində qəzet buraxmaq arzusu ilə fəaliyyət göstərir.

Nəhayət, 1875-ci ildə o, arzusuna çatır və həmin ilin iyulun 22-də “Əkinçi” qəzetinin ilk sayını çapdan buraxmaqla milli mətbuatımızın əsasını qoyur.

“Əkinçi” qəzeti təsadüfən, sadəcə bir istəyin nəticəsi kimi yaranmamışdı. O, tarixi zərurətdən meydana gəlmişdi və bunu labüd edən siyasi, ictimai, iqtisadi zəmin var idi. Bu zəmin Azərbaycan Rusiyaya birləşdiriləndən sonra, uzun illər ərzində yaranmışdı. XIX əsrin əvvəllərində “Əkinçi” qəzeti işıq üzü görünə kimi Azərbaycanda baş vermiş tarixi, ictimai, siyasi hadisələr cəmiyyətdə güclü etiraz yaratmış, bununla da demokratik-maarifçi baxışların meydana gəlməsinə səbəb olmuşdu.

Xalqı qəflət yuxusundan oyatmağa çalışan Zərdabi yazırdı: “Cəmiyyəti-xeyriyyə bina tutmadığından, teatr oynayan otaq boş qaldığından aşkar oldu ki, müsəlman qardaşlarımızı bir yerə cəm edib, zəmanəyə müvafiq məktəbxanalar açıdırıb, küçə və bazarlarda qalan uşaqları oxutmaq olmayacaq. Elmsiz də bu zəmanədə dolanmaq mümkün deyil. Ələlxüsus, bizim yerlərdəki qonşularımız elmi təhsil edib gündəndən irəli gedir, bizim əlimizdə olan mülkü-mülümizə sahib olurlar və bir az vaxtdan sonra biz onlara rəncbərlik edib, onların malını daşımaqdan ötrü

kirəkeşlik edəcəyik. Belədə nə qayırmalı? Hər kəsi çağırıram gəlməyir, göstərirəm görməyir, deyirəm qanmayır. Axırda gördüm ki, onları haraylayıb çağırmaqdan, onlara deməkdən başqa bir qeyri əlac yoxdur. Olmaz ki, mənim sözümlü eşidənlərdən heç bir qanan olmasın! Necə ki, bir bulağın suyunun altına nə qədər bərk daş qoysan, bir neçə ildən sonra o su tökülməkdən o bərk daş əriyib deşilir, habelə söz də, ələlxüsüs doğru söz, qanmazın başını deşib onun beyninə əsər edər. Belədə mən onları necə görüm və görmək mümkündürmü? Hər kəs öz qara sandığının üstə oturub onun içində olana səcdə edir və sandıqca doldurmaq fikrindədir. Amma ətrafda müsəlman qardaşlar bir-bir düşmənimiz əjdahanın ağzına düşüb yox olduğunu görməyir və görmək də istəmir. Belədə qəzet çıxarmaqdan savayı bir qeyri əlac yoxdur ki, kağızın üzərinə yazılmış doğru sözlər qapı-pəncərələrdən o iman mənzillərinə çata bilsin. Heç olmaz ki, doğru söz yerdə qalsın. Hər ildə on qəzet oxuyandan birisi oxuduğunu qansa, onların qədəri ilbəil artar. Axırda o bənd ki, suyun qabağını kəsmişdi və suyu axmağa qoymurdu rəxnə tapar və su bəndi uçurub aparar. Sonra düşmənin düşmənliliyi, dostun dostluğu və dost götərən doğru yolun doğru olmağı aşkar olar”.

Məlum olduğu kimi, qəzet nəşr etməkdən ötrü H.Zərdabinin ayrıca mətbəəsi yox idi. Ona görə də hökumətə müraciət etmişdi. Qəzeti başqa ad altında buraxmaq istəsə də, onun adını “Əkinçi” qoymuşdu. Səbəbini “Həyat” qəzetində nəşr etdirdiyi “Rusiyada əvvəlinci türk qəzeti” məqaləsində belə izah edirdi: “Bizim qubernator mütəvəffi general Staroselski doğrudur xalis rus idi, amma övrəti gürcü qızı idi. Ona görə Qafqazın yerli əhalini artıq dost tuturdu. Mən ona dərdimi deyəndən sonra məsləhət gördü ki, qəzetin adını “Əkinçi” qoyum ki, guya məhz əkin və ziraətdən danışacaq və özü də boynuna çəkdi ki, senzorluğu qəbul eləsin. Bu tövr ərzə verib izin aldım”.

Məlumdur ki, “Əkinçi” qəzetinin nəşri 1877-ci ilin sentyabr ayında dayandırıldı. Qəzetin bağlanması bir sıra əsaslı səbəbləri var idi. Həmin səbəblərin bir qismini Zərdabi belə şərh etmişdi: “Əkinçi”nin əvvəlinci bədbəxtliyi qubernator Staroselskinin Bakıdan getməyi oldu. Ondan sonra vitse-qubernator bir yoğun sensor oldu. İkinci və böyük bədbəxtliyi osmanlı davası başlanmağı oldu...”

“Əkinçi” qəzetinin bağlanmasıdan il yarım keçməmiş – 1879-cu ildə Tiflis şəhərində Səid Ünsi-

zadənin redaktorluğu ilə “Ziya” qəzeti nəşrə başladı. Professor Şirməmməd Hüseynov “Ziya” qəzeti ilə bağlı yazır: “bəzi dini xarakterli materiallar dərc etməsinə baxmayaraq qəzet ölkənin daxilində və xaricində baş verən mühüm yenilikləri oxuculara çatdırmaq baxımından faydalı iş görürdü”.

“Ziya” əvvəlcə kiçik formatda, 4 səhifə həcmində litoqrafiya üsulu ilə çap edilirdi. Redaksiya Voronsov küçəsində Ağa Ələsgərin 35 nömrəli evində yerləşirdi. Professor Nazim Axundovun yazdığına əsasən litoqrafiya Səid Ünsizadənin özünə məxsus idi. “Ziya”nın bir nüsxəsi 15 qəpik olmuşdu.

1880-ci ilin iyunun 26-da “Ziya”nın nəşri litoqraf çap üsulundan qurğuşun hərflərlə çap üsuluna keçirilir. Rəssama qəzetin adını bu münasibətlə yəni-dən yazmaq sifariş verildikdə o, “Ziya” əvəzinə “Ziyayi-Qafqaziyyə” yazır. Səid Ünsizadə də bu adı saxlayır.

Səid Ünsizadənin Şamaxıya ruhani idarəsinə keçməsi ilə əlaqədar olaraq 28 dekabr 1883-cü ildə Qafqaz Senzura Komitəsi “Ziyayi-Qafqaziyyə” qəzetinin nəşrini Tiflisdən Bakı quberniyasının Şamaxı şəhərinə köçürülməsinə şəhadətnamə vermişdir.

278244
Qəzetin bütün nəşr boyu cəmi 138 nömrəsi çıxmışdır. Son 11 nömrə Şamaxı şəhərində buraxılmışdır.

Qəzetin səhifələrində S. Ə. Şirvani, H. Zərda-bi, N. Vəzirov, A. Çernyayevski, S. Vəlibəyov və başqa mütərəqqi fikirli qələm sahibləri iştirak etmişlər.

1882-ci ildə “Ziyayi-Qafqaziyyə” qəzetinin nəşri davam edərkən, öz qardaşlarına nisbətən tərəqqi-pərvər dünyagörüşlü, açıq fikirli ziyalı olan Cəlal Ün-sizadə Tiflisdə Qafqaz Sensura Komitəsindən “Kəş-kül” jurnalının çıxmasına icazə alır.

Azərbaycan dövrü mətbuatı tarixində özünə-məxsus mövqeyi olan “Kəşkül” 1883-1891-ci illərdə Tiflis şəhərində çıxmış, “Əkinçi” kimi yeni tipli ədə-biyyat, maarif və mədəniyyəti təbliğ etmişdir.

Nəhayət, 1905-ci ildə Rusiya-Yaponiya mü-haribəsində çarizm məğlubiyətə uğrayandan sonra Azərbaycanlılar mətbuat üzü gördülər. Mütləqiyyətin zəifləməsi, ictimai-siyasi həyatdakı bəzi güzəştlər mətbuatın da inkişafına səbəb olmuşdur. Həmin dövr-də Azərbaycanda çıxan qəzet və jurnallardan aşağıda-kıların adını çəkə bilərik: “Hümmət”, “Şərqi-Rus”, “Təkamül”, “Yoldaş”, “Açıq söz”, “İqbal”, “Həyat”, “İrşad”, “Yeni İqbal”, “Bəsirət” və s. kimi qəzetlər;

“Molla Nəsrəddin”, “Fyuzat”, “Babayi-Əmir”, “Şələlə”, “Dirilik”, “Ləklək” və s. jurnallar.

“Molla Nəsrəddin”, “Babayi-Əmir”, “Ləklək” məzhəkə jurnalları idi. Onlar səhifələrində əsas etibarilə maarif məsələlərini qaldırırdılar. Bundan başqa qadın azadlığı uğrunda da fəal mübarizə aparırdılar. Qadınlara həqarətlə baxanları satira atəşinə tuturdular. “Molla Nəsrəddin” məcmuəsi qaldırdığı məsələləri daha kəskin qoyurdu. Bir qayda olaraq mövcud problemlərin kökünü cəhalətdə, dini fanatizmdə, nadanlıqda, savadsızlıqda axtarırdı. Bununla yanaşı jurnal çarizmin yürütdüyü müstəmləkəçilik siyasətinə qarşı müxtəlif üsul və vasitələrlə öz etirazını bildirirdi. “Babayi-Əmir” və “Ləklək” jurnalları isə nisbətən mötədil mövqə tutur, çox vaxt maarif məsələlərindəki çatışmamazlıq və nöqsanları tənqid etməklə kifayətlənirdilər. “Açıq söz”, “Dirilik” və “Qurtuluş” jurnalları isə millətçilik-türkçülük xətti tutmuşdular. “Açıq söz” qəzeti o illərdə gizli fəaliyyət göstərən “Müsavat” partiyasının orqanı idi və bu təşkilatın ideyalarını yayırdı.

“Açıq söz” qəzetinin 1915-ci il 2 oktyabr tarixli 1-ci sayında M. Ə. Rəsulzadənin “Tutacağımız yol” məqaləsi buna sübutdur.

“İqbal” və “Yeni İqbal” qəzetlərində də millətçilik, türkçülük ideyası təbliğ olunurdu. Qəzetin səhifələrində M. Ə. Rəsulzadənin, Ö. F. Nemanzadənin, Y.V.Çəmənçəminlinin və başqalarının milli ruhlu məqalələri çap olunurdu.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın mütərəqqi ziyalıları, yazıçı və mütəfəkkirləri cəmiyyətdə baş verən bütün prosesləri diqqətlə izləyir, xalqın həyatı ilə bağlı olan bütün problemlər haqqında yorulmadan danışır, yazırdılar. Bu yarımüstəmləkə vəziyyətdə olan və bir çox cəhətdən orta əsr həyat tərzinin, iqtisadi-siyasi və ictimai geriliyin pəncəsində çırpınan bir ölkənin ayılmış, dünyanın vəziyyətini bilən və xalqın halını görüb anlayan mütərəqqi publisistlərinin yaradıcılığı üçün təbii idi. Bütün problemlərin, publisist yaradıcılığının əsasında Azərbaycanın müstəqillik ideyaları dayanırdı. Azərbaycan Demokratik Respublikasının elan olunması və milli mətbuat azadlığı probleminin yenidən qoyuluşu bu mənada xüsusi önəm kəsb edir.

Şərqdə ilk demokratik dövlət quruluşu olan Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin xalqımız qarşısında ən böyük xidməti ondadır ki, özünün qısamüddətli fəaliyyəti dövründə Azərbaycanın istiqlaliyyətini elan

etmiş, xalqın milli mənlük şüurununu özünə qaytarmış, onun öz müqəddəratını təyin etməyə qadir olduğunu əyani şəkildə sübuta yetirmişdir.

Çox mürəkkəb tarixi şəraitdə yaranıb, formalaşmış, fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xüsusi əhəmiyyətə malik bir sıra qanun və qərarlar qəbul etmişdir. Bu qanun və qərarlar Azərbaycan Cümhuriyyətinin fəaliyyətinin istiqamətini müəyyən etməkdə böyük rol oynamışdır. Vətəndaşlıq haqqında, ümumi hərbi mükəlləfiyyət haqqında, Milli bankın təsisi haqqında, Bakı Dövlət Universitetinin yaradılması haqqında, məhkəmə qanunvericiliyi haqqında qəbul olunmuş qərarlar bu qəbildəndir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti 1918-ci il iyunun 25-də hökumət qəzetinin nəşr edilməsi haqda qətnamə qəbul edir. Xalq Maarif naziri Əhməd Ağayevə dövlət orqanının smetasını tərtib edib, təsdiqi üçün hökumətə təqdim etməsini, Gəncə şəhərində hökumət orqanını nəşr etmək üçün mətbəə yaratmasını tapşırır. Həmçinin qərarla qeyd edilir ki, Maarif nazirinin tapşırılısın ki, Tiflis şəhərində mətbəə ləvazimatı almaq üçün uyğun bir şəxs tapsın.

1918-ci il iyul ayının 3-də Azərbaycan Cumhuriyyəti hökuməti hökumət orqanı olan “Azərbaycan hökumətinin xəbərləri”nin nəşrinə başlamaq haqqında qərar qəbul edir. Qərarda bu nəşri avadanlıqla təmin etmək işi Xalq Ərzaq Nazirliyinə tapşırılır. Həmin ilin iyul ayının 27-də hökumət qəbul etdiyi digər qərarla “Azərbaycan Cumhuriyyəti hökumətinin xəbərləri”nin nəşri işini Xalq Təhsil Nazirliyinə həvalə edir. Həftədə iki dəfə buraxılması nəzərdə tutulan hökumət xəbərlərində əsasən Azərbaycan Cumhuriyyəti hökumətinin qərarları, ayrı-ayrı nazirliklərin qəbul etdiyi qərarlar, əmrlər, təlimatlar, ayrı-ayrı şəxslərin vəzifələrə təyin edilmə və vəzifədən azad olunmaları haqqında məlumatlar, hökumət xəbərləri, elanları və s. dərc edilirdi.

Amma Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinə xalqa daha yaxın ola biləcək, siyasi ideologiyanı xalq arasında rahatlıqla yaya biləcək, nəzəri məqalələrin, dünya, region ölkələri və əlbəttə ki, Azərbaycana aid geniş xəbərlər və auditoriyanı maraqlandıran yazıların yer ala biləcəyi bir mətbu orqan lazım idi. Bu məqsədlə hökumət sentyabr ayının 3-də “Azərbaycan” adlı qəzet nəşr etməyi qərara aldı. Qəzetin ilk nömrəsi

sentyabrın 15-də Gəncədə işıq üzü gördü. Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin elan edilməsindən sonra ilk yaranan qəzet “Azərbaycan” olmuşdur.

Qəzetin “Azərbaycan” adlandırılması da təsadüfi deyildir. Yeni yaranmış Müstəqil Azərbaycan Cumhuriyyətinin adını Azərbaycan və rus dillərində çıxan “Azərbaycan” qəzetinin adı vasitəsilə dünyaya yaymaq yerində və düzgün atılmış addım idi.

1918-ci ilə qədər “Azərbaycan” adlı mətbuat orqanına rast gəlmirik. Çünki, bu adda qəzet və jurnal nəşr etməyə cəhd edilsə də, yuxarı dairələr tərəfindən qarşısı alınırdı. Bunun da səbəbi aydındır. “Azərbaycan” adında qəzet nəşri böyük bir ölkənin, böyük bir millətin varlığını təsdiq etmək idi. Bu işə çarizmin siyasətinə uyğun deyildi. Çar Rusiyası dağılandıqdan sonra belə fürsət ələ düşmüş və onun ilk təşəbbüsçüsü, qəzetin nəşiri və baş redaktoru Feyzulla Əliquluzadə olmuşdu. Professor Nazim Axundov qəzetin həftədə iki dəfə, fars və Azərbaycan dillərində çap olunduğunu yazır. Siyasi və ədəbi, dörd səhifəlik qəzetin ilk nömrəsi 1918-ci il yanvarın 18-də çıxmış və martın 16-

dək 13-cü nömrəyə qədər davam etmişdir. Lakin o tezliklə fəaliyyətini dayandırmışdı.

Həftədə iki dəfə çıxan dörd səhifəlik Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin rəsmi orqanı olan “Azərbaycan” qəzetinin iki səhifəsi Azərbaycan, iki səhifəsi isə rus dilində buraxılırdı. Gəncədə dörd nömrə - birinci nömrə sentyabrın 15-də, ikinci nömrə sentyabrın 19-da, üçüncü nömrə sentyabrın 22-də və sonuncu – dördüncü nömrə isə sentyabrın 25-də nəşr olunduqdan sonra redaksiya Bakıya köçür. İkinci və üçüncü nömrələr rus dilində hərəsi iki səhifə, dörd səhifədən ibarət axırıncı dördüncü nömrənin üç səhifəsi rus dilində, bir səhifəsi Azərbaycan dilində idi. Dördüncü nömrədə belə bir məlumat verilir: “Qəzetimiz bu gündən Bakıya köçdüynə binaən hər bir sifarişat üçün bundan sonra bu ünvana müraciət etməli: Bakı, “Azərbaycan” qəzetinin idarəsinə”.

Yuxarıda Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti hökumətinin mətbuatla əlaqədar 8 mühüm qərar qəbul etdiyini vurğulamışdıq. O qərarlar içində biri daha çox diqqəti üzərinə cəlb edir. Bu qərar senzuranın ləğvi barədədir. Müstəqillik illərinə qədər daim senzura

ilə rastlaşan, çərçivələr arasında sıxılan ziyahılarımız bu məsələni kökündən həll etdilər. 1918-ci ilin noyabr ayının 9-da Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti hökuməti senzuranın ləğvi haqqında sərəncam qəbul edir. Bu sərəncam “Azərbaycan” qəzetinin 31-ci nömrəsində 10 noyabr 1918-ci ildə çap edilir: “Hökumətin sərəncamına əsasən dünənki gündən etibarən qəzetlər üçün senzura ləğv edilmişdir”. Bu qərar Azərbaycan mətbuatı tarixində mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Qeyd edək ki, Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti hökumətinin mətbuatla əlaqədar qəbul etdiyi mühüm qərarlar içərisində sayca səkkizincisi “Mətbuat Nizamnaməsi”dir.

Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti söz və mətbuat azadlığını təmin etmiş və mətbuatın hüquqi əsaslarının ifadəsi kimi 1919-cu il oktyabrın 30-da parlamentdə “Mətbuat Nizamnaməsi”ni təsdiqləmişdir.

“Mətbuat Nizamnaməsi” ilk dəfə hökumət orqanı olan “Azərbaycan Cumhuriyyəti hökumətinin əxbarı”nda 27 dekabr 1919-cu ildə çap edilib. Bu qanun layihəsi daha sonra “Prinsiplər və reallıq” məcmuəsində dərc olunub.

Parlamentin təsdiq etdiyi “Mətbuat Nizamnaməsi”nin tarixi əhəmiyyəti danılmazdır. 1919-cu ilin oktyabrın 30-da təsdiqlənmiş nizamnamə Azərbaycan tarixində mətbuata dair ilk qanunvericilik aktı idi. Nizamnamə qəbul olunmazdan əvvəl Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin Parlamentində uzun sürən müzakirələrə səbəb olmuşdur. Parlamentin 25 oktyabr 1919-cu il 88-ci iclasında Mətbuat Nizamnaməsi haqqındakı qanun layihəsinin müzakirəsi olur.

Qeyd edək ki, 7 səs çoxluğu ilə “Mətbuat Nizamnaməsi” Azərbaycan Parlamentində qəbul olunur. Bu Nizamnamənin birinci maddəsində göstərilir ki, mətbəə, litoqrafiya, metalloqrafiyaların açılması, mətbuat orqanları, habelə mətbu əsərlərin nəşri və satışı, teatrların tamaşaya qoyulması və kitabxanaların açılmasından ötrü dövlətdən heç bir icazə almaq tələb olunmur: “Dəvair (dövlət idarəsi) hökumət tərəfindən mətbəə, litoqrafiya, metalloqrafiya və təbaət üçün olan bu cins müəssisələrin güşad (açılış) və oralarda təb (çap) etməyə, mətbu əsərlər nəşri ilə satılmasına, əsərlərin teatrolarda mövqe – tamaşaya qoyulduğu ki-

mi qiraət salonları açılması üçün dəxi hökumət tərəfindən bir vəsiqə (icazə) istənilməyəcəkdir”.

Daha maraqlı məqam ondan ibarətdir ki, mətbuatda yer almış qanun pozuntuları ancaq məhkəmə tərəfindən tənzim olunur: “Mətbuat tamamilə cinayət məhkəməsi nizamnaməsinin qəvaid (qaydaları) aidəsi ilə göstərilmiş qəvanin (qanunların) cinayətinin əvvəlcədən təyin etdiyi cinayət irtikabında (pis və qadağan edilmiş bir iş etdikdə) ancaq məhkəmə tərifi ilə təhtiməsuliyyəətə alına bilər”.

Bütövlükdə bu qanun mətbuatla bağlı qəbul olunan ən demokratik ruhlu qanun sayıla bilər.

1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti qurulduqdan 17 ay sonra “Mətbuat Nizamnaməsi”nin qəbulu isə Azərbaycanda mətbuatın inkişafı üçün bütün maneələri aradan götürdü. Nəinki maneələri aradan götürdü, həmçinin mətbuat azadlığının həyata keçirilməsini reallaşdırdı. Professor Şirməmməd Hüseynovun hesablamalarına əsasən müstəqillik illərində (1918-1920) ölkə ərazisində 150-ə qədər mətbuat orqanı nəşr olunurdu. Bunlar arasında 60-dan çoxu Azərbaycan dilində, 70-dən çoxu rus dilində, təxmi-

nən 14-15 mətbuat orqanı isə digər dillərdə çap olunurdu. Azərbaycan dilində nəşr olunan mətbuat orqanlarından “Azərbaycan”, “Azərbaycan füyərası”, “Al bayraq”, “Açıq söz”, “Bəsirət”, “Qardaş köməyi”, “El”, “Zəhmət sədasi”, “Gənc işçi”, “Gələcək”, “Millet”, “Türk sözü”, “Həqq sədasi”, “Xalq sözü”, “Zəhmət həyatı”, “Şeypur” və s. adları çəkmək olar. 1918-1920-ci illərdə müxalif mövqedə olanların 7-8 mətbuat orqanı nəşr olunurdu. Onlardan “Yedinaya Rossiya”, “Znamya truda”, “İskra”, “Naşe vremya”, “Vperyod” və s. adları çəkmək olar. Bu göstərici də mətbuat azadlığının Azərbaycanda necə yüksək səviyyədə həyata keçirilməsindən xəbər verir.



AZƏRBAYCANDA YAŞAYAN MİLLİ AZLIQLARIN NƏŞRİ TARİXİNDƏN

XX əsrin əvvəllərində, xüsusən 1905-1907-ci illər I Rus İnqilabı dövründə Azərbaycanda mətbuat sürətlə inkişaf etməyə başladı. Bu dövrün mətbuatı eyni zamanda özündə müxtəlif ideyaları və baxışları əks etdirirdi.

Qeyd edək ki, XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq Azərbaycanda rus dilində qəzetlər nəşr edilməyə başladı. Artıq 1905-1907-ci illərdə isə Azərbaycanda 70-dən çox qəzet və jurnal rus dilində nəşr edilirdi. Azərbaycanda rus dilində nəşr edilən qəzet və jurnalların bəzilərinin adlarını təqdim edirik: 1. “Bakinskiy listok” (Bakı, 1871-ci il); 2. “Bakinskiye izvestiya” (Bakı, 1876-1880-ci illər); 3. “Kaspiy” (1881-1919-cu illər); 4. “Bakinskiy torqovo-promışlenniy listok” (1888-1893-cü illər); 5. “Bakinskiye qubernskiye vedomosti” (1894-1900-cü illər); 6) “Baku” (1905-ci il); 7. “Duxovniy xristianin” (190-ci il); 7. “Bakinskaya qazeta” (1906-cı il); 8. “Bakinskaya jizn” (1906-cı il); 9. “Bakinskiy qolos” (1906-cı il); 10. “Bakinskiy dosuq” (1906-cı il); 11.